

EDICE LIMES

Charles Taylor
Jazykový
živočich

NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM

Jazykový živočich

Šíře lidského užívání jazyka

Charles Taylor

Z anglického originálu *The Language Animal: The Full Shape of the Human Linguistic Capacity*,

vydaného nakladatelstvím Harvard University Press roku 2016,

přeložil Ondřej Štěch.

Doslov k českému vydání Petr Glombíček.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2021

Redakce Dita Kříšťanová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

První české vydání

© Univerzita Karlova, 2021

Copyright © 2016 by the President and Fellows of Harvard College

Published by arrangement with Harvard University Press

Translation © Ondřej Štěch, 2021

Afterword © Petr Glombíček, 2021

ISBN 978-80-246-4849-1

ISBN 978-80-246-4853-8 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Pro má vnoučata

Francis a Annik
Alba a Simone
Sabah a David

OBSAH

PŘEDMLUVA	9
ČÁST I Konstitutivní povaha jazyka	II
Kapitola 1 Označující a konstitutivní pojetí	13
Kapitola 2 Jak jazyk vyrůstá	61
Kapitola 3 Za hranice kódování informací	93
ČÁST II Od popisné ke konstitutivní teorii	III
Kapitola 4 Teorie „Hobbes-Locke-Condillac“	113
Kapitola 5 Znázorňující dimenze jazyka	141
Kapitola 6 Konstituce 1: Artikulace významu	191
Kapitola 7 Konstituce 2: Tvořivá moc diskursu	283
ČÁST III Další aplikace	309
Kapitola 8 Jak se tvoří význam v příběhu	311
Kapitola 9 Sapirova-Whorfova hypotéza	343
Kapitola 10 Rozsah lidské schopnosti používat jazyk	355
DOSLOV K ČESKÉMU VYDÁNÍ	
Filozof nadaný pro komunikaci	371
REJSTŘÍK	385

Předložená kniha pojednává o lidské schopnosti užívat jazyka. Chci v ní ukázat, že jde o mnohotvárnější schopnost, nežli se obvykle předpokládá. Náleží k ní totiž též schopnosti vytváření významu, překračující dalece kódování a sdělování informací, které jsou příliš často pokládány za její hlavní podobu.

Inspiroval jsem se pohledy na jazyk rozvinutými v 90. letech osmnáctého století v Německu, v čase a místě, kde se sešel výkvět německého romantismu. Nejdůležitějšími teoretiky, o něž se opírám, jsou Hamann, Herder a Humboldt – odsud plyne mé označení pro teorii, kterou jsem z nich vyvodil, tedy „HHH“.

Jako kontrast vůči tomuto hledisku stojí teorie velkých myslitelů rané modernity, racionalistů a empiricistů, kteří jsou rovněž tvůrci moderních epistemologických teorií, zformulovaných na základě, a někdy v opozici, vůči práci Descartesově. Hlavními osobnostmi této tradice jsou Hobbes, Locke a Condillac. Odsud zkrácené označení „HLC“.

Jejích teorie se jeví v očích myslitelů dvacátého a dvacátého prvního století velice hrubá, neboť je náš pohled ovlivněn Saussurem, Fregem a do jisté míry Humboldtem. Ale některé z jejích klíčových předpokladů přešly také do analytické postfregeovské filozofie a rovněž do určitých odvětví teorie poznání.

Důležitým aspektem mé práce v této knize bylo odmítnutí zbývajících fragmentů odkazu HLC, a to skrze rozvinutí vzhledů obsažených v HHH. Výsledkem je (doufám) mnohem uspokojivější, a tudíž různorodější (ačkoli méně uspořádané) pojetí toho, v čem spočívá celek lidské schopnosti používat jazyk.

Mým původním záměrem, když jsem se do projektu pustil, bylo doplnit rozvíjení romantické teorie jazyka zároveň studií určitých proudů postromantické poetiky, kterou vnímám jako úzce spřízněnou. Započal jsem s prací na sklonku osmdesátých let dvacátého století a po řadě mnou způsobených přerušení jsem se dostal pouze k dokončení první části a vytvoření několika studií, které by mohly tvořit základ části druhé.

Proto jsem se rozhodl vydat tuto knihu o schopnosti jazyka, a pokračovat ve své práci o romanticích, abych dokončil (snad) část druhou, jakožto doprovodnou studii ke zde předložené. Na různých místech této knihy jsou náznaky, co by mělo být obsahem knihy druhé. Snad bude tato práce i sama o sobě dostatečně zajímavá, aby ospravedlnila separátní vydání.

Velkým přínosem pro mě byly debaty s řadou myslitelů, zejména shromážděných v síti okolo Centre for Transcultural Studie. Mezi nimi to byli zejména Akeel Bilgrami, Craig Calhoun, Dilip Gaonkar, Sean Kelly, Benjamin Lee a Michael Warner.

Mé velké poděkování patří Muhammadu Veljimu za obrovskou práci, kterou odvedl při přípravě rukopisu k vydání, a za poukazování na mezery, jež bylo potřeba zaplnit, zejména při hledání vhodných anglických překladů citací z ostatních jazyků, o ostatních vkladech ani nemluvě; nakonec mu jsem zavázán za vypracování rejstříku.

ČÁST I

Konstitutivní povaha
jazyka

Označující a konstitutivní pojetí

1

Jak porozumět jazyku? To je otázka, která nás provází od počátků naší intelektuální tradice. V jakém vztahu je jazyk k jiným znakům a ke znakům obecně? Jsou jazykové znaky arbitrární, nebo podmíněné (*motivated*)? Jakou vlastnost znaky a slova mají, když nesou nějaký význam? Jedná se o otázky velmi staré. Jazyk je v západní filozofii tématem již dlouho, ale jeho důležitost postupně rostla. Pro antiiku není ústředním tématem. Do popředí zájmu se začíná dostávat v sedmnáctém století, v díle Hobbesově a Lockově. Později, ve dvacátém století, dostupuje zájem o jazyk obsesivního zaujetí. Všichni nejdůležitější filozofové mají své teorie jazyka: Heidegger, Wittgenstein, Davidson, Derrida či „dekonstruktivisté“ rozličného ražení postavili jazyk do středu své filozofické reflexe.

Během epochy, kterou nazýváme moderní, od sedmnáctého století, probíhá neustálá diskuse, v níž na sebe reagují a vzájemně se inspiroují filozofové, ve snaze povahu jazyka pochopit. Domnívám se, že tuto debatu pomůže osvětlit, pokud rozlišíme dva velké druhy teorií. První nazývám „vymezuující“ (*enframing*) teorií. Tím rozumím pokus pochopit jazyk jako vymezenou či ohraničenou oblast v celkovém obrazu lidského života, chování, cílů a duševních cílů; lidský život

jako celek je však popsán a definován bez odkazu k jazyku. Ten je chápán jako jedna z funkčních oblastí celku žití, jenž sám je uchopen řadou způsobů. Celkový obraz však jazyku předchází, nebo jej lze přinejmenším charakterizovat nezávisle na pojetí jazyka.

Druhý typ teorií nazvu „konstitutivní“. Již název napovídá, že se jedná o protiklad vymezujícího druhu. Staví před nás vizi jazyka jako předpokladu umožňujícího nové účely, nové druhy jednání, nové významy, a není tudíž vysvětlitelný jako jedna ze sfér lidského života na jazyku nezávislého.

Představené koncepty vymezují hlavní rozdílné body obou teoretických přístupů. Jak se ovšem ukáže, liší se také v množství dalších důležitých otázek, a jejich vzájemný kontrast se projevuje na více úrovních. Proto se někdy hovoří o „označující a instrumentální“, resp. „konstitutivně-expressivní“ teorii. Dále se odlišují i v samotné definici hranic jevu, který chtějí vysvětlit, tj. jazyka; a v hodnocení validity atomistického a holistického modu vysvětlení. Je zřejmé, že každá teorie přináší k velmi rozdílnému chápání lidského života. Poněvadž však musíme do tohoto bludiště odněkud vkročit, budu se nejprve zabývat protikladem mezi vymezující a konstitutivní perspektivou, a postupně se doberu k dalším dimenzím sporu.

2

První, klasická a nejvlivnější podoba vymezující teorie je souborem idejí rozvinutých ve spisech Lockových, Hobbesových a později Condillacových. Věnoval jsem se jí v *Language and Human Nature*¹. Tento druh teorie, zkráceně Hobbes-Locke-Condillac (HLC), se pokouší o uchopení jazyka v intencích moderní reprezentační epistemologie prosazené Descartem. Podle ní se v mysli nacházejí „ideje“. Ty jsou dílky předpokládané reprezentace skutečnosti, která je převážně „vnější“. Vědění spočívá ve vybudování souladu mezi skutečností a reprezentací. V jeho dosažení můžeme doufat pouze tehdy, když své ideje utváříme na základě náležité procedury. Naše představy

¹ Viz Charles Taylor: *Language and Human Nature*, in: *Philosophical Papers 1: Human Agency and Language*, Cambridge: Cambridge University Press 1985, s. 215–247.

o povaze věcí jsou konstrukcí, výsledkem syntézy. Otázkou je, zda bude naše konstrukce solidní, nebo ledabylá a zavádějící.

Jazyk hraje v takové konstrukci zásadní roli. Slova dostávají význam tak, že je spojíme s reprezentovanými věcmi skrze „představy“, jež tuto reprezentaci uskutečňují. Zavedení slov významně usnadňuje uspořádání představ do odpovídajícího obrazu. Jednotlivá pojetí se liší v tom, v čem spatřují ono usnadnění.

Pro Hobbese a Locka jde o možnost třídít věci do kategorií, a tak provést syntézu hromadně pro libovolné množství jednotlivin, zatímco intuice nevybavená jazykem by se omezovala na úmorné hledání souvislostí mezi každou jednotlivinou. Podle Condillaca nám zavedení jazyka dává možnost ovládat celý proces vytváření souvislostí (či asociací). Umožňuje nám „vládu nad vlastní představivostí“ (*empire sur notre imagination*).²

Konstitutivní teorie nachází svůj nejsilnější první výraz u Herdera, a to právě v kritice Condillaca. Ve věhlasné pasáži pojednání *O povaze a původu lidské řeči* převypravuje Condillacovu bajku, jak mohl jazyk vzniknout mezi dvěma dětmi, které se spolu ocitly na poušti.³ Všimá si, že v podaném výkladu něco podstatného schází – že je jeho předpokladem, co si klade za cíl vysvětlit. Chce objasnit zrod jazyka, přechod ze stavu, v němž dítě pouze vydává zvířecí zvuky na úroveň, kdy používá slova mající význam. Souvislost mezi znakem a obsahem myslí je přítomna už ve zvířecím zvuku (který Condillac nazývá „přirozeným znakem“); nemluvnata, stejně jako zvířata, budou například v nebezpečí křičet strachy. Proti tomu „ustavený znak“ (*instituted sign*) nově dává dítěti možnost zaměřit se na související ideu a manipulovat s ní, a tak usměrňovat hru představivosti. K uskutečnění přechodu stačí, že zkratka slepě narazí na možnost takto využívat souvislosti.

² Viz Thomas Hobbes: *Leviathan*, ed. Michael Oakeshott, Oxford: Blackwell 1989, s. 20 (Česky: Thomas Hobbes: *Leviathan neboli o podstatě, zřízení a moci státu církevního a občanského*, Praha, Melantrich 1941); John Locke: *An Essay Concerning Human Understanding*, ed. P. H. Nidditch, Oxford: Clarendon Press 1975, 3.3.2 (Česky: John Locke: *Esej o lidském chápání*, přel. Miloš Dokulil, Praha: OIKOYMENH 2012). Odkazy na toto dílo budou uváděny vždy třemi čísly: oddíl, kapitoly a odstavec; Étienne Bonnot de Condillac: *Essai sur l'Origine des Connaissances Humaines*, Paris: Vrin 2014, 1.2.4.45–46.

³ Johann Gottfried Herder: Über den Ursprung der Sprache, in: *Johann Gottfried Herder's Sprachphilosophie*, ed. Erich Heintel, Hamburg: Felix Meiner 1960, s. 12–14.

Vidíme klasickou formulaci vymezující teorie. Jazyk je uchopen jako soubor určitých prvků: idejí, znaků a jejich souvislostí, přičemž tyto prvky jazyku předcházejí. Představivost funguje a souvislosti existují předem i následně. Pouze má mysl nově možnost tento proces řídit. Tudíž výkřik strachu může sdělit přítomnost nebezpečí druhému, nyní jako volní akt, a nikoli pouze reflexivní chování. Jako způsob označení nebezpečí ho lze využít v uvažování o předpokladech a důsledcích určité formy ohrožení.

Popsané ovládání je samozřejmě něčím, co předtím neexistovalo. Ovšem jinak je v této teorii maximální kontinuita mezi stavem před jazykem a po jeho vytvoření. Prvky jsou totožné, jejich kombinování pokračuje, ale mění se směr.

Můžeme se domnívat, že právě tato kontinuita dává teorii její zdánlivou jasnost a vysvětlující sílu: jazyk je zbaven svého tajemství a vztažen analyticky k prvkům, které se jeví jako neproblematické.

Herder vychází z vhledu, že jazyk především umožňuje odlišný druh vědomí, které nazývá „reflektivním“ (*besonnen*). Proto se mu jeví Condillacovo vysvětlení s jeho kontinuitou tak frustrující a neuspokojivé. Vystavíme-li své pojetí na předem existujících prvcích, nejsme schopni pochopit povahu nového druhu vědomí, ani proces jeho vzniku. Proto obviňuje Condillaca z nezodpovězení skutečné otázky. „Abbé Condillac předpokládal celek jazyka jako vynalezený již před první stránkou své knihy.“⁴

Co rozumí Herder „reflexí“ (*Besonnenheit*)? To už je obtížnější vysvětlit. O rekonstrukci jsem se pokusil v textu *The Importance of Herder*⁵. Můžeme ji vyjádřit následovně: bytosti nevybavené jazykem (*prelinguistic beings*) mohou reagovat na věci, které je obklopují. Ale jazyk nám umožňuje uchopit něco *jako* to, co to je. Takové vysvětlení není zcela jasné, ale vede nás správným směrem. Abychom si jej vyjasnili, potřebujeme se zamyslet nad otázkou, co znamená používat jazyk.

Zeptáte se mě, jaký je toto tvar, a já řeknu „trojúhelník“. Řekněme, že to trojúhelník je. Řekl jsem to tedy správně. Ale co to znamená, mít pravdu v takovémto případě? Musím vědět, že „trojúhelník“ je *ten*

⁴ Ibid., s. 12.

⁵ Viz Charles Taylor: *Philosophical Arguments*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1995, s. 79–99.

správný pojem popisující danou věc. Snad jsem dokonce schopen své tvrzení zdůvodnit: „podívej, ta věc má tři rovné strany“. Ale někdy něco rozpoznám, a nedokážu přitom příliš říci jak. Zkrátka třeba *vím*, že poslouchám klasickou symfonii. Ovšem i v tomto případě uznávám, že otázka „proč?“ je zcela namístě; mohu si představit, že bych se jí zabýval hlouběji a vysvětlil bych, proč jsem si svým tvrzením jist.

Vidíme, že jisté porozumění problému je s popisnou funkcí jazyka neoddělitelně spjato. Slovo totiž může být správné nebo špatné, což se odvíjí od vlastností popisované entity. Bytost užívající jazyka k popisu věcí musí už předem rozumět vlastnostem věcí.

Nikdy bychom neřekli, že takový papoušek něco popisuje, jakkoli bezchybně zakrácá „správné slovo“. Při běžném plkání se pochopitelně sotva dotkneme otázky správnosti; pouze když si nejsme jistí a zkoumáme neprobádané hlubiny slov. Přesto se stále odkazujeme na významovou správnost, a víme, že se kdykoli můžeme vyjádřit špatně. Nemusíme se na správnost soustředit, ale jsme k ní vždy „citliví“.

Jazyk je tedy založen na citlivosti k otázce správnosti⁶, která se obrací k vlastnostem popisovaného. Můžeme hovořit o „niterné správnosti“. Zvažme pro lepší pochopení opačný případ. Existují jiné situace, v nichž lze znak (ve volném významu) použít správně nebo špatně. Řekněme, že cvičím krysy, aby lezly otvorem označeným trojúhelníkem, a nikoli kruhem. Krysy se naučí udělat správnou věc. Správné podmíněné chování je zde: reagovat pozitivně na trojúhelník. Krysa proleze otvorem s trojúhelníkem stejně, mohli bychom říci, jako já řeknu slovo „trojúhelník“, když ho uvidím.

Rozdíl je však jasně patrný. Prolézt otvorem s trojúhelníkem je správná reakce proto, že vede k sýru na konci bludiště. Správnost, která tu platí, je definována úspěchem při plnění úkolu, totiž sežrat sýr. Poněvadž pro splnění úkolu je potřeba správně zareagovat na podnět, můžeme hovořit o „správné reakci“. Jedná se ovšem o odlišný druh správnosti, než při použití slova pro popis určitých vlastností věci.

⁶ Tento bod je dalším aspektem ústřední intuice filozofie po Fregeovi. Sdíleli ji mnozí, navzájem odlišní filozofové na přelomu devatenáctého a dvacátého století; nejen Frege a Russel, nýbrž také Husserl a Meinong. V jádru je myšlenka, že jazyk a logické vztahy, které umožňuje, nelze zachytit pomocí empirické vědy, např. psychologie, poněvadž se musíme vyrovnat se zásadní otázkou platnosti (*Geltung*). „Psychologismus“ Johna Stuarta Milla a ostatních myslitelů devatenáctého století, kteří chtěli redukovat logiku na psychologii, byl jednoznačně odvržen.

Nemohl by však někdo namítnout, že přeci krysa dělá něco podobného? Nerozpoznává, že trojúhelník značí „sýr“? Nejde dokonce o reakci na vlastnost otvoru s trojúhelníkem, ačkoli pouze instrumentální? Lze tvrdit, že krysa utváří své jednání podle té vlastnosti otvoru, že se za ním vždy nachází sýr.

Vhodným „překladem“ jejího porozumění trojúhelníku je „běž tudy“. Posun překladu nás však varuje, že oba druhy porozumění nelze ztotožnit. Situace krysy má jistě určité charakteristiky, v jejichž světle je „běž tudy“ náležitou reakcí na trojúhelník. Ale správná reakce nemá nic společného s rozpoznáním charakteristik věci samé. Proto nemá smysl otázka, z kterého popisu situace vychází správná krysí reakce – zda „tam je sýr“, „kde je odměna“, nebo „kudy se pustit“.

Uvedený příklad nám měl naznačit rozdíl mezi odpovídající odpovědí na určité charakteristiky situace a na druhé straně jejich rozpoznáním a explicitním určením. Dostáváme se za pouhou reakci, nebo alespoň k reakci osobitého druhu, vyjádřenou slovy. Charakteristiku situace nebo předmětu definujeme užitým slovem, tudíž musíme být citliví k vnitřní správnosti, to je k faktu, že slovo užíváme *právě kvůli* této charakteristice; jinak se nejedná o slovo ve vlastním smyslu.⁷

Krysa reaguje na „podněty“, které se obejdou bez definice charakteristik, pouze ji ženou za uspokojením potřeb. Jinak řečeno tehdy, kdy úkol obnáší reakci na podněty, je správné signální chování definováno úspěchem při plnění úkolu. Pokud úspěch není přímo definován správným pochopením – což v případě nalezení sýra skutečně není –, nemusí se správná reakce zdržovat žádnou definicí charakteristik; stačí udělat správnou věc, a přitom je možné situaci chápat komplexně, nebo vůbec. Krysa zkrátka běží správnou cestou, a o vlastnostech trojúhelníků nic vědět nepotřebuje.

Správnost popisu má odlišnou podstatu.

Nelze ji postihnout úspěšným splněním úkolu – pokud se sám úkol nedotýká vnitřní správnosti. Jinými slovy, vnitřní správnost

⁷ Nic v naší zkušenosti neodpovídá bezeslovnému světu krysy. Dovedeme si ovšem představit posun od neuvědomělého činu. Občas jsme vyzváni, abychom vyjádřili, na co reagujeme, co nás dráždí na chování druhého člověka, nebo co je nám naopak příjemné. Vyslovením dáváme explicitní tvar prvkům situace, které utvářely naše pocity a chování, ale dosud nebyly definovány. Náš postoj se tím mění, a mnohdy se nám otevřou nové možnosti. Zdůrazňuji: příklad s krysou nemá za cíl nahlédnout do zvířecího světa, poněvadž náš svět je převážně artikulovaný, i když neuvědoměle. Ještě se k tomu vrátím.

nelze redukovat na „úkolovou“ správnost: kdykoli něčeho dosahujeme pomocí jazyka, musíme se obracet k vnitřní správnosti.⁸

Můžeme zkoumaný rozdíl také pojmut jinak, pomocí pojmu „uvědomění“ (*awareness*). Pro živočicha „A“ nepoužívajícího jazyk být si vědom „X“ znamená, že „X“ utváří jeho reakce. „A“ reaguje na „X“ typickými způsoby: pokud „X“ je potrava a „A“ má hlad, snaží se ji získat, pokud není odrazen. Pokud je „X“ dravec, „A“ utíká; je-li „X“ překážka, „A“ ji obejde atd. V protikladu k tomu jazykové uvědomění „X“ není omezeno na spouštění určité typické reakce nebo škály reakcí podle okolností. Můžeme jej chápat jako uvědomění nezávislé či paralelní k systému reakcí na podněty. Lepší ale bude říci, že je v něm obsažen nový druh odpovědi na podnět, tj. jazykové rozpoznání, které nemůžeme ztotožnit s jakoukoli behaviorální reakcí.

Jazykové uvědomění může být přítomno i tehdy, když svou reakci na úrovni chování potlačím (sice vidím, že jsi nebezpečná povaha, ale přesto neutechu); nebo, i když takto zareaguji, je v jazykovém rozpoznání obsaženo cosi navíc k samotné reakci. Přirozeně i mezi ostatními živočichy pozorujeme vědomí podnětů, které nevzbudí žádnou reakci, ačkoli normálně k ní vede: nažraný dravec pozoruje kořist, ale nic nedělá. Ve stejném případě ale u člověka dochází k reakci, kterou nazývám jazykové uvědomění.

Jazykové uvědomění je jiného druhu než signální reakce; jedná se o zacílené vědomí objektu, nazvěme jej „W“. Je v něm obsaženo ono usebrání pozornosti, které Herder nazývá „reflexí“ či *Besonnenheit*, v oné pasáži, kde tento pojem prvně uvozuje⁹.

⁸ Výše promyšlený příklad může být zpochybně následovně – člověk zde tvoří podněty, zatímco krysa na ně pouze reaguje. Ovšem uvažme následující: někteří ptáci jsou geneticky vybaveni, aby když jeden spatří dravce, zakřičí a všichni uletí. Jedná se o „správné užití“ signálu – lze si představit katastrofální následky, které by měl „nesprávný“ křik ptáka s poškozeným syringem. Podobně jako předtím však nemůžeme zodpovědět otázku po přesném „překladu“ ptačího křiku: je to „jestřáb!“, „dravec!“ nebo snad „padáme odsud!“?

⁹ Člověk projevuje reflexi tehdy, když síla jeho duše koná natolik svobodně, že z celého oceánu vjemů, jež ji zaplavuje skrze smysly, dokáže takřkajíc oddělit a pozastavit jedinou vlnu, jí věnovat svou pozornost a být si své pozornosti vědoma. Člověk projevuje reflexi tehdy, pokud z celého snu vznášejícího se před ním dokáže procitnout k okamžiku bdělosti, svobodně prodlít u jediného obrazu, v klidu a s jasností se mu věnovat a rozlišit charakteristické znaky určující právě tento předmět a žádný jiný.

Ve světle těchto úvah se vraťme k příkladu s krysou učící se hledat cestu k sýru. Vidíme možnou dvojnásobnost formulací typu: „ví, že toto je správný otvor, kterým jít“. Ve vztahu ke kryse se jedná pouze o znalost vhodné reakce na podnět. V jiném kontextu by však znamenala „umí správně uplatnit popis objektu ‚otvor, kterým se má jít‘“. Celý smysl dosavadní diskuse spočívá ve zdůraznění odlišností mezi oběma schopnostmi. První schopnost nevyžaduje spojování jakýchkoli znaků s realitou na základě jejich charakteristik; druhá je podstatně založena na citlivosti k oněm charakteristikám.

Řada diskusí týkajících se chování zvířat je poznamenána zaměřováním těchto schopností, zvláště spor o šimpanzí „jazyk“. Přenechme úvahy o jednotlivých argumentech, zda jsou šimpanzi skutečně schopni náležitým způsobem používat znaky, aktérům sporu; podívejme se na něj pouze z hlediska naší diskuse. Pokud živočich používá znak „banán“ jenom, když vidí banány, nebo „chci banán“, když ho skutečně chce, nemůžeme na základě toho s jistotou tvrdit, jak používá znaky. Možná se jedná o schopnost prvního druhu: zvíře ví, jak hýbat rukama, aby dostalo banány, nebo touží po pozornosti a pochvale od cvičitele. Zároveň je ovšem znak spojen s objektem určitých charakteristik, totiž zakřiveným, válcovitým a žlutým ovocem. Z toho ale neplyne, co je smyslem jeho gest, zda jsou reakcí právě na uvedené charakteristiky.

Pouze v druhém případě by měli šimpanzi jazyk téhož druhu, který máme my. V prvním představuje jejich používání znaků spíše chytré účelové představení, které u šimpanzů známe, stejného druhu jako např. posouvání krabic, aby se dostali k věcem mimo svůj dosah.¹⁰

[*Der Mensch beweist Reflexion, wenn die Kraft seiner Seele so frei wirkt, daß sie in dem ganzen Ocean von Empfindungen, der sie durch alle Sinne durchrauscht, eine Welle, wenn ich so sagen darf, absondern, sie anhalten, die Aufmerksamkeit auf sie richten und sich bewußt sein kann, daß sie aufmerke. Er beweist Reflexion, wenn er aus dem ganzen schwebenden Traum der Bilder, die seine Sinne vorbeistreichen, sich in ein Moment des wachen sammeln, auf einem Bilde freiwillig verweilen, es in helle, ruhigere Obacht nehmen und sich Merkmale absondern kann, daß dies der Gegenstand und kein anderer sei*]; J. G. Herder: Ursprung, 24.

¹⁰ Wolfgang Köhler: *The Mentality of Apes*, London: Kegan Paul, Trench and Tubner 1925. Pozorujeme tendenci pokládat jakékoli sofistikované signální chování zvířat podobající se lidské schopnosti jazyka za doklad, že již vykonala část cesty k jazyku. Mnoho takových kroků však může být vykonáno, aniž by se tím rušil zásadní rozdíl rozpoznáný Herderem. Kočkodani ovládají ne jeden, ale tři poplašné signály, vyhrazené leopardům, orlům a hadům; každý vyvolá přiměřenou

Není důvod pokládat první druh výkonu za více „sémantický“ než druhý.

Naproti tomu citlivost k vnitřní správnosti se pohybuje v jiné dimenzi. Dovolte mi ji nazvat „sémantickou dimenzí“ (nebo širěji „jazykovou dimenzí“ – ve třetím oddíle knihy se budu věnovat jejich vzájemnému poměru). Následně můžeme tvrdit, že jazykové bytosti se pohybují v sémantické dimenzi, což bude nadále naše formule Herderova postřehu ohledně „reflexe“. Být reflektivní znamená fungovat v této dimenzi, tedy jednat z podnětu citlivosti k vnitřní správnosti.

reakci ostatních opic – vylézt na strom (leopard), nebo slézt ze stromu (orel). Jedná se však stále jen o vrozené reakce; ačkoli evoluce vybavila tyto opice velice rafinovaným systémem signálů, nelze hovořit o „poukazování“ na charakteristiky objektů. Duane Rumbaugh a Sue Savage-Rumbaugh naučili šimpanze ovládat počítačovou klávesnici s jednoduchými lexigramy. Neobsahovala pouze „objektové“ lexigramy, jako „banán“ nebo „šťáva“, ale také „slovesné“, jako „dát“. Šimpanzi dostali banán až tehdy, když zmáčkli kombinaci „dát“ + „banán“. Správný postup šimpanzi pochopitelně ovládli až po dlouhé a náročné řadě pokusů. Jednou zmáčkli „banán“ a dostali ho; podruhé (když nestiskli klávesu „dát“), nedostali nic. Nakonec ale dva šimpanzi, Sherman a Austin, uspěli. Znamená to, že pochopili spojení podmětu a přísudku v lidském jazyce? Odpověď závisí na předpokladu, zda šimpanzi reagují na vnitřní správnost použitých znaků, nebo jenom na instrumentální správnost. Žádný další aspekt jejich chování ovšem nenaznačuje první možnost, alespoň to zřejmě vyplývá ze závěrů řešerše Merlina Donalda. „V některých ohledech se lidoopi blíží symbolickému chápání jakožto jednotlivci, ovšem na kulturní rovině zcela selhávají. Navzdory vynikajícím výsledkům Rumbaughových a dalších badatelů vidíme u lidoopů použití symbolů pouze pro vlastní pragmatické účely.“ Merlin Donald: *The Central Role of Culture in Cognitive Evolution: A Reflection on the Myth of the 'Isolated Mind,'* in: *Culture, Thought and Development*, ed. Larry P. Nucci et al., Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates 2000, s. 30. Těž: „Užití znaků u lidoopů pozorujeme výhradně v situacích, kdy jsou podnět i odměna jasně specifikovány a přítomny.“ Merlin Donald: *Origins of the Modern Mind*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1991, s. 152. Především „se obecně uznává, že [šimpanzi a gorily] dovedou používat symboly v zásadním ohledu jakožto substituty pro objekty ... Nejsou však schopni tvorby symbolů; proto nemají žádný vlastní jazyk“ (ibid, s. 160). Následně nejsou přítomny ani typické prvky učení jazyka u dětí, mezi něž patří spojování slov, vytváření nových nebo rituály sdílení. V diskusi o lidské ontogenezi se jim ještě budu blíže věnovat. Zde pouze můžeme dojít k závěru, že se lidoopi při manipulaci se symboly pohybují na rovině úkolové správnosti, nikoli v sémantické dimenzi charakterizované vnitřní správností. Pro další rozpravu o tématu viz Terence Deacon: *The Symbolic Species*, New York: W. W. Norton, 1997, kapitoly 2 a 3. Zajímavou prací o Rumbaughových je též Stanley Greenspan – Stuart Shanker: *The First Idea*, Cambridge, MA: Da Capo Press 2004, kapitola 3.

3

Herderova teorie jazyka je holistická v ohledu, který v jím kritizované tradiční teorii scházel. Je ve skutečnosti holistická ve více ohledech; nyní chci pouze vyzdvihnout, že do jazykové dimenze nevstoupíme osvojením si jednoho slova. Když do ní vstoupíme, když dokážeme rozpoznat objekty, kterými se zabýváme, vzniká okolo nás zcela nový prostor. Nejsme zaplaveni oceánem vjemů valících se kolem nás, nýbrž dovedeme rozlišit jednu vlnu, a zaměřit na ni jasnou a klidnou pozornost. Novou sféru pozornosti, odstupu od bezprostředního instinktivního významu, a zaměřeného uvědomění nazývá Herder reflexí.¹¹

V Condillacově pojetí Herder specifickou sémantickou dimenzi nenachází. Condillac má přitom propracovanější představu cesty od zvířecího používání znaků k lidskému. Živočichové reagují na přirozené a „nahodilé“ znaky (např. kouř je „nahodilým“ znakem ohně, a mraky deště). Lidé k tomu disponují ještě „ustavenými“ znaky. S jejich pomocí mohou lidé ovládat tok vlastní představivosti, kdežto živočichové pasivně následují řetězec reakcí, který je v nich spuštěn okolnostmi.¹²

Očividně existuje nějaká příbuznost mezi rozbitím „oceánu vjemů“, o němž mluví Herder, a Condillacovou představou získané nadvlády. V pojetí francouzského myslitele ovšem stále chybí pochopení fundamentálního rozdílu ve vztahu objektu a znaku, když objevíme sémantickou dimenzi. Tento vztah je stále chápán velmi zvětšujícím způsobem charakteristickým pro Lockovy následovníky; je zde pro nás jako věc, která nás buď ovládá, nebo my ovládáme ji. Condillac náleží k myšlenkovému směru, který chápe jazyk jako nástroj, tedy soubor souvislostí, které můžeme používat k vytváření či ovládnutí věcí. Účelem jazyka je obdařit nás „vládou nad vlastní představivostí“.¹³ Právě Locke je významným původcem takového zvětšujícího jazyka. Když hovoří o myšlení, užívá často metafor stavby, při níž užíváme různých materiálů.¹⁴ Zcela mu uniká, že zde vyvstává nový problém správnosti.

¹¹ J. G. Herder: *Ursprung*, s. 24–25.

¹² E. B. de Condillac: *l'Origine des Connaissances*, 1.1.4.45.

¹³ *Ibid.*, 1.2.4.45–46.

¹⁴ Viz J. Locke: *Esej*, 2.2.2.

Nastolením problému správnosti se začínáme dívat na jazyk ze zcela nového úhlu.

Condillac nepostřehl, že něco vynechal. Nechápal by, oč Herderovi jde, stejně jako jeho dnešní pokračovatelé, proponenti šimpanzího jazyka a „mluvících“ počítačů, vidí námitky ke svému pojetí jako neopodstatněné a matoucí. Proto stojí Herder na velice důležitém rozmezí pro porozumění jazyku v naší kultuře.

Zkoumejme dále, co podle Herdera schází v Lockově a Condillacově pojetí. Jejich zvětšující chápání znaku nebylo důsledkem zaujetí pohledu na jazyk zvenčí, což je naproti tomu charakteristické pro myslitele, které jsem označil za jejich dnešní dědice. Naopak, usilovali o jeho vysvětlení co nejvíce „zevnitř“, ze zkušenosti sebe sama. Nevytvářeli behavioristickou teorii à la Skinner, v níž nehraje jazyková správnost žádnou roli. Spíše tuto správnost brali jako samozřejmě danou a přítomnou. Lidé vytvářejí znaky, aby „zastupovaly“ či „znamenal“ objekty (nebo ideje objektů), a jednou ustaveny mohou být tyto znaky prostě správně nebo špatně použity. Jejich „omylem“ – z herderovské perspektivy – bylo úplné opomenutí nesamozřejmosti vnitřní správnosti znaků.

Takové opomenutí je zcela pochopitelné, poněvadž když mluvíme, a zvláště když používáme nová slova, toto vše je na pozadí. Je naším východiskem, že slova mohou „zastupovat“ věci, a tedy že se o jejich správnost můžeme opřít. Jedná se o natolik „přirozené“ opomenutí, že má též úctyhodný rodokmen: Wittgenstein jej dokládá charakteristickou pasáží z Augustina.

Mimo náš pohled se totiž ocitá pozadí našeho jednání, o které se obvykle nereflktovaně opíráme. Máme pocit, že vazba mezi slovem a věcí, umožněná jazykem ve svém celku, je dána každému jednotlivému znaku, jako bychom mohli vymyslet jedno slovo, a jazyková správnost už by v něm byla rovnou obsažena. Ztotožnění jazykové správnosti, která je vlastností pozadí, s jednotlivými znaky ji ve výsledku velmi účinně skrývá. Pozadí je vždy snadno přehlédnutelné; takto je zcela nemožné jej zahlédnout.

Uvedené selhání je vlastní všem označujícím (*designative* – Taylor takto vyjadřuje jejich hlavní rys v chápání jazyka, který slouží k označování nezávisle existujících objektů – pozn. překl.) teoriím významu. Zvětšující tendence moderní epistemologie od Descarta a Locka se

svou snahou objektivizovat myšlenky a „obsahy myslí“ jej prohloubila. Duševním jevům byla připsána věčná existence, nezávislá na jakémkoli pozadí či souvislostech.

Zakrytí jazykové dimenze, stojící v pozadí našeho porozumění, jejím vtělením do zvěcnělých myšlenkových obsahů bylo prvním krokem k její úplné elizi v moderních behavioristických a semibehavioristických teoriích, vysvětlujících jazyk striktně z pozice vnějšího pozorovatele. Myšlení chápané jako spojování věcí šlo snadno transponovat do schématu podnět-reakce klasického behaviorismu. Filiace počínající Lockem přes Helvétia po Watsona a Skinnera je evidentní.

Stejně evidentní je, že jakýkoli pokus o znovunalezení skrytého pozadí jazyka naráží na hluboce zakořeněný prvek moderní kultury, na epistemologii spojenou s vědeckou revolucí. Některé z nejvýznamnějších výkonů filozofie posledních dvou století jsou spojeny s pokusy o takový návrat, vrcholícími mnoha způsoby ve dvacátém století, za všechny uvedme Heideggera a Wittgensteina. Jestliže pokládám Herdera za ústřední figuru, potom proto, že hrál rozhodující roli na počátku onoho pohybu proti moderním tendencím zejména v porozumění jazyku. Rozhodně neurazil celou cestu k znovunalezení pozadí jazyka. Naopak, později uvidíme, že často nedokázal vyvodit implicitní závěry vlastního pohledu; přesto hrál klíčovou roli v otevření nové perspektivy.

Existovaly dva typické argumentační směry; oba lze na Herderově pojetí jazyka ilustrovat. První explicitně vyjádří část pozadí tak, že nelze popřít závislost našeho myšlení, vnímání, zkušenosti nebo porozumění jazyku na něm. Tímto způsobem popsane pozadí jazyka je předvedeno jako neslučitelné s převládající epistemologií. Ve dvacátém století nalezneme podobný druh argumentace u Heideggera, Wittgensteina i Merleau-Pontyho. Jeho průkopníkem je ovšem Kant.

Transcendentální dedukci lze chápat více způsoby. Podle jednoho z nich se jedná o definitivní pohřbení atomistického postoje přítomného v empirismu. Ve tvaru, ve kterém se s ním seznámil Kant skrze Huma, tvrdil, že základní poznání reality (ať je tato nakonec jakákoli) přichází v útržcích, v izolovaných „vjemech“. Později jsou jednotlivé útržky propojeny např. díky předpokladům o kauzalitě, ovšem stále můžeme izolovat základní formu informace.

Mysl pracuje s určitými předpoklady, ovšem kritická reflexe vedená moderní epistemologií dokáže odlišit základní úroveň vjemů od našich uspěchaných závěrů. Zjišťujeme například, že v jevové oblasti nenajdeme nic, co by nás nutilo přijmout předpoklad o „příčině“ a „následku“.¹⁵

Kant celý tento způsob uvažování boří. Demonstruje jeho skrytý předpoklad, že každý jednotlivý vjem je útržkem potenciální informace, že něco znamená. Na takovém předpokladu porozumění spočívá veškeré naše vnímání. Primitivní rozlišování empiricistů mezi vjemy smyslů a reflexe je toho uznáním. Bzučení v mé hlavě odlišuji od zvuku, který slyším z blízkého lesa, neboť první je složkou mých pocitů, zatímco druhý mi říká, co se děje venku (můj soused opět nastartoval motorovou pilu). Každý konkrétní smyslový vjem, aby jím skutečně byl (v empiricistickém smyslu, tj. v protikladu k reflexi), musí tedy k něčemu poukazovat. Později se bude hovořit o „intencionalitě“, ovšem Kant mluví o nezbytném vztahu k objektu vědění. „Zjišťujeme ale, že naše myšlenka o vztahu veškerého poznání k jeho předmětu obsahuje určitou nutnost.“ [*Wir finden aber, dass unser Gedanke von der Beziehung aller Erkenntniss auf ihren Gegenstand etwas von Notwendigkeit bei sich führe.*]¹⁶

Odsud dospívá Kant k tvrzení, že by tato vazba nemohla existovat, pokud bychom chápali vjem jako zcela izolovaný obsah, bez vztahu k čemukoli dalšímu. Chápat vjem jakožto zprávu o něčem znamená umístit jej kamsi do světa, který je sice v mnoha ohledech neurčitý a mně neznámý, ovšem není neznámý zcela. Kdykoli chápeme něco jako jednotku informace, předpokládáme jednotu světa, o němž podává dílčí zprávu, která nemůže být bez vztahu k ostatním útržkům.

Základní kámen empiricistické filozofie, prostý vjem, má tedy skryté předpoklady zapovídající nám chápat jej v radikálním Humově smyslu. Pokus vymanit se z těchto předpokladů by vedl k vnitřním

¹⁵ David Hume: *An Inquiry Concerning Human Understanding*, ed. Tom L. Beauchamp, Oxford: Oxford University Press 1999, kapitola 7. (Česky: David Hume: *Zkoumání o lidském rozumu*, překlad Josef Moural, 1. vyd. v tomto překl., Praha: Svoboda 1996.)

¹⁶ Odkaz je na stranu A104 prvního vydání, zde podle Berlínské akademické edice, viz Immanuel Kant: *Kritik der reinen Vernunft*, in: *Kants Werke*, vol. IV, Berlin: Walter de Gruyter 1968. (Česky: Immanuel Kant: *Kritika čistého rozumu*, přel. Jaromír Loužil – Jiří Chotaš – Ivan Chvatík, Praha: OIKOYMENH 2001, s. 523.)

rozporům. Rozbití veškerých vazeb mezi jednotlivými vjemy by vedlo k neschopnosti cokoli vědomě uchopit. „Tyto vjemy by pak ale nepatřily k žádné zkušenosti, neměly by tudíž objekt a nebyly by ničím jiným než slepou hrou představ, tj. byly by méně než snem.“ [*Diese <sc. Wahrnehmungen> würden aber alsdann auch zu keiner Erfahrung gehören, folglich ohne Objekt und nichts als ein blindes Spiel der Vorstellungen, d. i. weniger als ein Traum sein*].¹⁷

Kant vyjádřením implicitního vztahu vjemů k objektu (*aboutness*) smetl atomistický pojem zkušenosti empiricistů. Tvrdím, že Herder provádí cosi podobného. Vyjadřuje skryté porozumění jazykové dimenzi a přetváří označující teorie jazyka převládající v jeho době. Jednou z obětí jeho převratu je právě atomismus v teorii jazyka, tj. přesvědčení, že jazyk je souborem nezávisle zavedených slov. Tento bod blíže rozeberu později.

Druhou hlavní oblastí sporu s karteziánismem nebo empiricismem bylo situování našeho myšlení v kontextu naší životní formy. První raně moderní epistemologie charakterizovala pohled na myšlení bez vztahu ke kontextu.¹⁸ Nikoli náhodou. Úsilí o odhalení obecné základní struktury vytváření vědění z jednotlivin vedlo k opuštění situovaného myšlení, s jeho předpoklady vtělenými do každodenních obyčejů.¹⁹ Pohyb k situovanějšímu chápání myšlení je dostatečně zřejmý v dílech Wittgensteina a Heideggera, ovšem Herder patří k jeho průkopníkům. Neustále zdůrazňuje, že lidskému rozumu i jazyku máme rozumět jako integrální součásti naší životní formy.

Neporozumíme jim, pokud je máme za izolovanou dovednost nastavenou na naši živočišnou přirozenost „jako čtvrtou příčku žebříku nad spodními třemi“. Přemýšlíme podle toho, že jsme rozumné

¹⁷ Ibid., A112 (s. 527).

¹⁸ Viz např. Elizabeth Anscombe: „Snad je zde cosi, co moderní filozofie absolutně nepochopila: o čem starí a středověcí filozofové hovořili jako o praktickém vědění? V moderní filozofii máme nepochybně *nenapravitelně kontemplativní pojetí vědění*.“ Elizabeth Anscombe: *Intention*, 2nd ed., Cambridge, MA: Harvard University Press, 1963, s. 57, kurzíva Ch. T.

¹⁹ Podezřívavost vůči bezmyšlenkovitým zvyklostem viz J. Locke: *Esej*, 1.2.22. Hovořil jsem o oné spojitosti mezi bezkontextovostí a moderní epistemologií podrobněji v *Overcoming Epistemology*, in: *Philosophical Arguments*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1995, s. 1–19; dále v *Sources of the Self*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1989, kapitola 9; a v 'Lichtung' or 'Lebensform': Parallels between Wittgenstein and Heidegger, in: *Philosophical Arguments*, s. 61–78.

bytosti, což se projevuje také v našich zvířecích funkcích (touha, citlivost): „ve všech případech působí celá, nerozdělená duše“.²⁰

Mezi snahou o znovuobjevení skrytého pozadí a o situování našeho myšlení je evidentní souvislost. Fakticky právě pevné přesvědčení o situovanosti myšlení vede Herdera k jeho vyjádření jazykové dimenze. Poněvadž nemůže vidět jazyk a rozum coby pouhý doplněk k naší zvířecí přirozenosti, musí se ptát, jakou proměnu podstupuje náš duševní život v důsledku nástupu jazyka. „Reflexe“ je odpovědí na tuto otázku. Vidět naše myšlení v jeho situovanosti nám dovoluje vidět ho jako jeden z možných způsobů duševního života. Díky tomu jsme si vědomi jeho osobitého pozadí.

Herder způsobil obrat v našem myšlení o jazyce, protože se vydal na cestu oběma souvisejícími směry argumentace; díky němu na něj nahlížíme z nového úhlu. Dobrý příklad nám dává Herderovo pochopení holismu. Jedním z nejdůležitějších a obecně uznávaných důsledků Herderových objevů je jistý druh holismu na rovině významu. Slovo má význam jedině v rámci slovníku a kontextu jazykových praktik, které samy jsou nakonec ukotveny v životní formě. V naší době tuto tezi nejlivněji rozpracoval Wittgenstein.

Pramenem tohoto vhledu je přitom Herderovo rozpoznání jazykové dimenze. Jakmile vyjádříme skryté pozadí našeho porozumění, stává se atomismus významu stejně neudržitelným jako atomismus vjemů po Kantovi. Můžeme onen argument vyjádřit následovně:

Ovládat nějaké slovo lidského jazyka obnáší jakousi jistotu, že se jedná o správné slovo, tj. být citlivý k otázce jeho neredukovatelné správnosti. Na rozdíl od krysy, která se naučí proběhnout otvorem s červeným trojúhelníkem, já dovedu slovo „trojúhelník“ použít. Nedovedu pouze reagovat na příslušný tvar, dovedu jej jakožto trojúhelník rozpoznat. Rozpoznat něco jako trojúhelník však také znamená poznat ostatní věci jako netrojúhelníky.

Aby mi popisný termín „trojúhelník“ dával smysl, musí být něco protikladného. Musím mít povědomí o ostatních tvarech. Ty jsou v mém slovníku kontrastním pozadím „trojúhelníku“. Nadto ovšem schopnost rozpoznat něco jako trojúhelník předpokládá, že se umím zaměřit na jednu dimenzi vlastností předmětu: že je vybírám podle

²⁰ J. G. Herder: Ursprung, s. 21

tvaru, nikoli podle velikosti, barvy, složení, vůně atp. V oněch ostatních dimenzích jsou jiné významy s vlastním kontrastním pozadím.

Nyní alespoň některé kontrasty a souvislosti musíme být schopni *artikulovat*. Není myslitelné, aby někdo *rozpoznal* trojúhelník jakožto správné slovo, a neměl přitom ponětí, proč je správné, v čem jeho správnost spočívá; např. pokud by nechápal, že je tím, čím je kvůli svému tvaru, a ne například velikosti nebo barvy. Artikulace samozřejmě není schopen někdo, kdo jinak vůbec nemluví, ani nereaguje na dotazy. Jistě jsou případy, kdy nedokážeme vyjádřit specifické vlastnosti něčeho, co jinak rozpoznáváme, třeba určité emocionální reakce, nebo nezvyklého odstínu. Víme však, že se jedná o pocit nebo o barvu, a že to pouze nejsme schopni adekvátně vyslovit. Oblast, kde naše schopnost popisu selhává, se stále nachází v kontextu slov. Nemůžeme-li říci nic z uvedeného: ani že jde o pocit, ani alespoň že je to nepopsatelné, nemůžeme si nárokovat jazykové vědomí. Pokud bychom vydali nějaký zvuk, nemohli bychom jej pokládat za slovo. Nacházeli bychom se mimo jazykovou dimenzi.²¹

V souhrnu lze říci: bytost, která by pouze vydala určitý zvuk tváří v tvář určitému objektu, ale nebyla schopna říci proč, nevykazovala by žádný náznak vědomí, proč je právě toto slovo správné – kromě vydaného zvuku –, by pouze reagovala na podnět, jako zvířata, o kterých jsme hovořili dříve, nebo jako papoušci.

Z diskuse výše nám plyne, že popisný pojem, kterým je třeba „trojúhelník“, nemůže být v našem slovníku osamocen. Musí se nacházet v předivu dalších pojmů, z nichž některé jsou k němu kontrastní, a další jej situují uvnitř určité třídy vlastností; nemluvě o širším jazykovém univerzu, ve kterém se nachází samo naše mluvení a přemýšlení o trojúhelnících: měření, geometrie či design. Zde samotný popis figuruje jako jeden druh řečového aktu mezi jinými.

Tolik znamená významový holismus: že jednotlivá slova mohou být slovy pouze v kontextu artikulovaného jazyka.

Nevytvoříme jazyk postupným přidáváním slov, až je hromada dost velká. Zralá jazyková kompetence takto nemůže vzniknout, neboť každé slovo potřebuje celek jazyka, aby mělo plnou váhu

²¹ Ludwig Wittgenstein: *Philosophical Investigations*, přel. G. E. M. Anscombe, Oxford: Blackwell 1997, s. 93. (Česky: Ludwig Wittgenstein: *Filosofická zkoumání*, přel. Jiří Pechar, 2. vyd., Praha: Filosofie 2019, s. 118.)

slova, totiž expresivního gesta, které nás situuje v jazykové dimenzi. Ve chvíli, kdy batole začne říkat své „první slovo“, se nachází jistě na cestě k lidské řeči, ale toto „první slovo“ se zásadně liší od konkrétního slova v rozvinuté řeči. Hry, které s ním dítě hraje, prozrazují velmi odlišný vztah k objektu, než popisný pojem v ústech dospělého. Nejedná se o stavební kámen v pozvolné stavbě jazyka. Více k tomu ještě doplním později.

Nyní chci říci, že právě zde se nachází omyl tradiční označující perspektivy. Pro Condillac je slovník o jedné položce myslitelný. Dítě se v jeho pojetí naučí jedno slovo a pak další. Staví jazyk směrem vzhůru, slovo za slovem. Důvodem je, že Condillac ignoruje skryté porozumění nezbytné pro užívání jazyka; namísto toho jej nepovšimnuté vtěluje do jednotlivých slov, což ovšem Herder demonstroval jako nemožné. Správně si povšimnul, že co Condillac předpokládá, je „*das ganze Ding Sprache*“.²²

V tomto obratu šťastným způsobem zachycuje holistickou povahu studovaného problému. A přesto také zde, v pasáži o zrození jazyka, vyvozuje nešťastné závěry. Jeho vyprávění se nakonec točí okolo vzniku jednotlivého slova a nakonec jej korunuje nepovedenou řečnickou otázkou: „Čím je celý lidský jazyk než sbírkou takových slov?“ [*was ist die ganze menschliche Sprache als eine Sammlung solcher Worte?*]²³ A přesto mu chci přiznat zásluhu, že nás uvedl na cestu k holistickému porozumění jazyku. Nejen proto, že je v jeho pojetí implicitně obsaženo, nýbrž také že přispěl explicitně k holistické argumentaci.

Vidí, že rozpoznání něčeho jakožto něčeho, které nám teprve umožňuje zavést popisný pojem, závisí na vystižení konkrétní definující charakteristiky (*Merkmal*). Tedy slovo X je tím správným z nějakého důvodu. Nemáme-li ponětí, proč je slovo správné, nemůžeme dojít k tvrzení, že je správné.

„Bezprostřední rozlišování bez definující charakteristiky? Žádné smyslové stvoření nemůže takto vnímat, neboť neustále potlačuje, ba ničí ostatní související počítky a vždy nachází rozdíl mezi dvěma věcmi prostřednictvím třetí.“ [*Deutlich unmittelbar, ohne Merkmal? so kann*

²² Celek jazyka.

²³ J. G. Herder: Ursprung, s. 25.

kein sinnliches Geschöpf ausser sich empfinden, da es immer andere Gefühle unterdrücken, gleichsam vernichten und immer den Unterschied von zweien durch ein drittes erkennen muss].²⁴

Herderova artikulace jazykové dimenze, je-li náležitě pochopena, v podobě, v níž ji začal rozpracovávat, názorně ukazuje principiální nemožnost osvojení jazyka v duchu klasické označující teorie. Odhaluje v ní hluboké zmatení pojmů podnět a slovo. Neboť mohou existovat rejstříky o jednom signálu. Lze vycvičit psa, aby poslouchal jeden povel, a potom další a ještě jeden. Slovník o jednom slově však existovat nemůže. Důvodem je, že správné „pochopení“ signálu obnáší pouze určitou reakci, ale pochopení slova si žádá více, totiž jeho rozpoznání: zde se nacházíme v jazykové dimenzi.

Významový holismus je jednou z nejdůležitějších idejí vyvstávajících z nové Herderovy perspektivy. Humboldt se jí chopil, když jazyk popsal jako síť.²⁵ Nejvýraznější podobu dostala na počátku minulého století v Saussurově tezi: „v jazyce existují pouze rozdíly bez pozitivních termínů“ (*dans la langue il n'y a que des differences sans termes positifs*)²⁶. Podle Saussura nemůžeme chápat významy vyjádřené jazykem jako konjunkci zvuků (slov) a věcí; místo toho k sobě řadíme rozdíly mezi zvuky s rozdíly mezi významy. Tak například v češtině tvoří rozdíl mezi hláskami „s“ a „v“ rozdíl mezi slovy „sýr“ a „výr“. Jinak řečeno dostává pojem svůj význam pouze v síti kontrastů.

V této podobě se uvedený princip stal prakticky univerzálně přijímaným axiomem lingvistiky.

²⁴ J. G. Herder: Ursprung, s. 25.

²⁵ „Přirovnějme jazyk k nesmírné síti, jejíž každá část se nachází ve více či méně jasném vztahu s ostatními, a všechny jsou spojeny s celkem. Ať jsou jeho východiska jakákoli, opírá se hovořící člověk vždy pouze o dílčí úsek tohoto tkaniva, ale vždy tak činí instinktivně, jako by mu všechny nezbytné souvislosti v celé síti byly neustále a simultánně přítomny.“ [*Man kann die Sprache mit einem ungeheuren Gewebe vergleichen in dem jeder Teil mit dem anderen und all mit dem ganzen in mehr oder weniger deutlich erkennbaren Zusammenhänge stehen. Der Mensch berührt im Sprechen, von welchen Beziehungen man ausgehen mag, immer nur ein abgesonderten Teil des Gewebes, tut dies aber instinktiv immer dergestalt, als wären ihm zugleich alle, mit welchem jener einzelne notwendig in Übereinstimmung stehen muß, in gleichen Augenblick gegenwärtig*]; Wilhelm von Humboldt: *Schriften zur Sprache*, ed. Michael Bühler, Stuttgart: Reklam 1995, s. 65.

²⁶ Ferdinand de Saussure: *Cours de Linguistique Générale*, Paris: Patot 1978, s. 166. (Česky: Ferdinand de Saussure: *Kurs obecné lingvistiky*, přel. František Čermák, 3. upr. vyd., Praha: Academia 2007, s. 148).

Humboldtův obraz sítě staví do jasného světla skutečnost, že naše chápání jakéhokoli jednotlivého slova vždy odvisí od našeho uchopení jazyka jako celku, s jeho množstvím pravidel a vztahů. Vytvoříme-li nové sloveso a příponou „-l“ jej vyjádříme v minulém čase, každý nám porozumí; obdobně u každého slova jaksi chápeme jeho vztahy k ostatním, tedy kupříkladu jaké kombinace dávají smysl. Známe slavné Chomského paradigma absurdity: „Bezbarvé zelené myšlenky zuřivě spalý.“ V jiné slavné metafoře Humboldt slovo přirovnává k zahrání noty na klávesovém nástroji, které rozezná celé jeho tělo.²⁷

Snad nejsilnější filozofickou aplikací je ovšem dílo pozdního Wittgensteina. Jeho drtivé odmítnutí „Augustinovy“ označující teorie významu se soustavně obrací ke skrytému porozumění, jež je nezbytné, abychom mohli mluvit a rozumět. Kde tradiční teorie vidí slovo obdařené smyslem díky tomu, že ho používáme k označení objektu nebo myšlenky, a tento smysl je sdělen ostenzivní definicí, tam se Wittgenstein obrací k pozadí jazyka, na němž tyto prosté akty pojmenovávání a ukazování závisí.²⁸ Naše slova získávají svůj smysl pouze v „jazykových hrách“, které s nimi hrajeme, a skrze něž jsou vřazeny do souvislostí celé životní formy.²⁹

Holismus významu je též nerozlučně spojen s větším světem, který lidé jako jazykové bytosti obývají a který překračuje přítomnost. Každá současná zkušenost je prožívána s vědomím osobní a společenské

²⁷ W. von Humboldt: *Schriften zur Sprache*, s. 138–39.

²⁸ L. Wittgenstein: *Filosofická zkoumání*, s. 117–118.

²⁹ Existuje důležitá souvislost mezi uvedeným holistickým argumentem a ústředními tezemi z Robert Brandom: *Making It Explicit: Reasoning, Representing, and Discursive Commitment*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1994 a dalších děl. Brandom zavrhuje atomismus empiricistické tradice, podle něhož můžeme vzít jeden kus informace, potom další, propojit je a z porovnání vyvozovat závěry. Takový popis podle Brandoma nedává smysl – jak bychom mohli přijmout izolovaný útržek informace? Jaký smysl bychom v něm mohli spatřovat? Jak dáváme smysl informacím? Starší kmene říká: „Jdi, stopaři, a zjisti, jestli jsou zde nějaké tygří stezky.“ Stopař se vrací: „Viděl jsem řadu otisků tlap v písku.“ Zde se jedná o dílčí útržek informace, ovšem jeho význam zde plyne z celkového uchopení situace, která zahrnuje les, tygry, s nimi spojené nebezpečí sežrání, naši společnou snahu se mu vyhnout atd. Jedná se o relevantní útržek, poněvadž dovoluje řadu praktických závěrů. Například: „Teď tam raději nechodme.“ Tolik k zásadnímu významu Brandomovy studie *Making It Explicit*. Namísto reprezentace (tj. zastupování věcí slovy a pojmy) pokládá za základní stavební prvek myšlení a jazyka vyvozování závěrů.

historie; s vědomím budoucnosti, která bude následovat; a vědomím, že aktuální epizoda má širší prostorový kontext. Vskutku můžeme říci, že lidé neobývají pouze bezprostřední situaci, nýbrž rozlehlé univerzum, rozpínající se v čase a prostoru daleko od našeho přímého okolí. Vzdálenější oblasti tohoto kosmu a lidských dějin jsou více předmětem domněnek a představ než znalostí; přesto však z tohoto širšího kontextu nemůžeme uniknout.

Širší kontext je také sociální: žijeme s příbuznými, v obci, či dokonce národě. V těchto rodinných či společenských kontextech interagujeme s lidmi skrze rozmanité role; věnujeme se různým aktivitám, které ony kontexty vytvářejí. To vše je zachyceno v jazycích příbuzenství, jednotlivých politických a sociálních postavení – policistů, doktorů, prezidentů; v jazycích jednotlivých sfér činnosti – politiky, ekonomiky, náboženství atp. Nejenom že bez jazyka by tyto role, sféry a jejich vztahy nemohly existovat (více k tomu později). Rovněž z jazykového holismu plyne, že s nimi nutně máme spojenou představu o jejich vzájemných vztazích: jak se vzájemně liší role rodiče a dítěte, vážné jednání a hra, práce a odpočinek. Naučit se jazyku společnosti znamená získat představu, jak daná společnost funguje, jaké jsou její dějiny a v jakém je vztahu k jí přesahujícím oblastem přírody, kosmu a božství.

Hlavním závěrem provedené diskuse není, že slova dávají existenci všem zmíněným sférám, rolím, činnostem a vztahům; podstatný je holistický argument, že jazyk je staví do vzájemných vztahů, ať kontrastních nebo komplementárních, nebo částečně se prostupujících. Pojmout je s pomocí jazyka *znamená* mít nějakou představu o jejich vztazích. Tato vzájemná vztáženost může být více nebo méně artikulovaná a jasně definovaná; v lidském bytí v jeho jazykové dimenzi je ovšem vždy přítomna.³⁰

Uvedené teze stojí v pozadí Heideggerova slavného pojmenování jazyka jakožto „domu bytí“.

Dům je prostředím, v němž jsou věci uspořádány podle našeho návrhu a utvořeny našimi činnostmi, různé místnosti pro různé účely, lidi a denní doby; či pro uložení určitých věcí atd. Takto i jazyk, když

³⁰ Viz pozoruhodnou debatu o jazyku a „lexifikaci“ v Robert Pogue Harrison: *The Dominion of the Dead*, Chicago: University of Chicago Press 2003, kapitola 5.

vzájemně propojuje věci a disponuje jimi, je chápán jako druh aktivního uspořádávání. Je součástí jeho bytostného určení.³¹

Vidíme jazyk jako nositele významu věcí v jejich rozličných dimenzích. Určitá nespokojenost s takovým chápáním by mohla plynout z faktu, že jsme dokázali rozvinout též jazyky, které popisují a vykládají věci bez odkazu k lidským významům; paradigmatickým je postgalileiovská přírodověda. Jako jedna aktivita mezi jinými zůstává „v domě“, ale jako vize reality nás vyvádí „mimo dům“. Ukazuje vesmír, který není „zabydlen“ v jakékoli soustavě lidských významů.

Jakožto lidé tudíž žijeme nevyhnutelně v rozsáhlejších společenském, ba i kosmickém kontextu. Zdá se zřejmé, že pouze bytosti obdařené jazykem mohou obývat takový kontext, poněvadž bez jazyka si nelze představit něco, co nezasahuje do naší bezprostřední situace. Podstatnější však je, že si nemůžeme pomoci a vždy budeme jakožto mluvící bytosti v širším kontextu.

Dalším aspektem holistického pojetí je, že k jazykovému uchopení světa patří neustálé vědomí jeho limitů. Víme, že některé věci dokážeme vyjádřit snadno.

Například otázku „kdys ho naposled viděl?“ zodpovíme rovnou: „včera“; „co je to za strom?“ – „dub“. Někdy se ale lidé ptají: „proč jsi to udělal?“ nebo „co jsi cítil?“, či „proč se ti nelíbí ta malba?“ – potom se můžeme cítit bezradní. Problémem může být nepochopení sebe sama, často vedené skrytými motivy. Můžeme však zkrátka postrádat vhodná slova. Člověku z města mohou scházet i v případě, kdy má pojmenovat strom.

³¹ Ovládat jazyk znamená mít ponětí o rozsáhlé uspořádané soustavě rozdílů, vyslovených i dosud neartikulovaných: o druzích zvířat; druzích nábytku; bytech, domech, úřadech, kancelářích; interiérech (budov) a venkovních prostředích; o polích a lesích; a také o abstraktnějších distinkcích: živé/neživé; pozemské/nebeské; nyní/minulost/budoucnost. Ve společenské oblasti o příbuzenství a ostatních lidech, o sociálních rolích. Ve sféře citů: mít či nemít rád, láska/lhostejnost, hrdost/hanba. Díky přístupu ke všem uvedeným rozlišením jsem schopen se vyjadřovat a svou schopnost si uvědomovat: totiž co dovedu vyjádřit a co mou schopnost přesahuje. Dovedu třeba říci, že obraz, na který se dívám, ukazuje bouři na moři. Nedovedu však popsat své rozporuplné pocity, které ve mně obraz vyvolává. Různé jazyky a kultury s sebou nesou své soustavy rozlišení; každá má svůj způsob „ubytování“ Bytí, řečeno s Heideggerem. Zároveň je každý jazyk ve stálém vývoji a je plný odkazů na vlastní minulost. Některá slova mají starobylý tón; třeba slavnostní oslovení, jejichž vznešenost plyne z úctyhodného původu (Vaše Výsosti). Více viz John Richardson: *Heidegger*, New York: Routledge 2012, kapitola 8.

Nejenom že jsme si stále vědomi mezí našich vyjadřovacích schopností; často bychom je chtěli posunout a rozšířit. Zmíněný městský člověk se začne zajímat o tvary listů a druhy kůry, a bude poté lépe schopen rozlišit dub od jilmu. Můžeme začít také s hlubší, transformativní sebereflexí, která nám dá hlubší porozumění vlastních motivů, zaujetí a nesympatií. Rozšíření schopnosti vyjádřit se může přetvořit naši zkušenost minimalisticky, když se naučíme rozlišovat jilmu a duby, nebo hlouběji, když pochopíme různé podoby lásky, a začneme se dívat na naše vztahy a konflikty novým způsobem.

Jedná se o podobnou změnu, jakou popisuje na abstraktnější rovině model změny vědeckého paradigmatu. Zde nejde jenom o zavedení nových pojmů, nýbrž přijetí odlišných modelů a s jejich pomocí rozlišení dosud skrytých vzorců.

Sebeporozumění a porozumění lidem obecně také může být posíleno, setkáme-li se s novými modely; proto je takovým zdrojem inspirace literatura. Honoré de Balzac v Šuanech vykresluje portrét lakomce skrze řadu činů, slov a reakcí, z nichž plasticky vystupuje jeho posedlost.³²

Humboldt popisuje význam hranice mezi tím, co lze vyslovit a co je již za hranicemi naší schopnosti výrazu. Současně hovoří o neustálé touze hranici posunout a rozšířit sféru jazyka. Na banální rovině musíme mnohokrát hledat nová slova, když nás partner v diskusi vybídne: „Nerozumím ti, mohl bys to vysvětlit jinak?“ Ovšem Humboldt myslí hlavně snahu posunout jazyk do oblastí, které byly předtím nevyslovitelné. Nepochybně se jedná o podnik blízký básníkům: T. S. Eliot hovoří o „nájezdech na nevyřčené“³³.

Sám Humboldt cítil nutkání [*Trieb*] „propojit vše pocítované duši se zvukem“ [*alles, was die Seele empfindet, mit dem Laut zu verknüpfen*]³⁴. Také touto snahou a našimi výpady do nevyřčeného se budu ještě později, v 6. kapitole, zabývat.

³² Honoré de Balzac: *Šuani; Temný příběh*, přel. Prokop Voskovec, 1. vyd., Praha: Odeon 1968.

³³ Thomas Stearns Eliot: „No. 2: East Coker,“ in: *Four Quartets*, section 5.

³⁴ W. von Humboldt: *Schriften zur Sprache*, s. 146. Z tohoto úsilí vyrůstají, slovy Merleau-Pontyho, *paroles parlantes*; viz pozn. 39.

4

Nejprve ovšem rozšířme chápání sémantické dimenze. Ve skutečnosti bychom měli hovořit o jazykové dimenzi, poněvadž sémantika je pouze jedním z aspektů užívání jazyka. V předchozích odstavcích jsem mluvil o deskriptivní správnosti. Jazyk však používáme k širší škále činností než jenom k popisu. Jsou i jiné způsoby, kterými slovo může být „*le mot juste*“ („správné slovo“ – pozn. překl.). Například použiji nějaký výraz, abych popsal své pocity, čímž je ovšem současně utvářím. V této funkci jazyka nelze hovořit o prostém popisu, přinejmenším nikoli o popisu nezávislého objektu. Nebo třeba řeknu něco, čím obnovím náš vztah, díky čemuž si můžeme opět být blízcí. Proto potřebujeme širší pojem vnitřní správnosti, než je pouhé propojení slov s příslušnými objekty.

Pokud se vrátíme ke kontrastu mezi lidmi jakožto uživateli jazyka a zvířaty, můžeme se postupně přiblížit k obecnějšímu uchopení. Správná reakce krysy v bludišti na signál je definována úspěchem v nějakém úkolu. Použijeme dále slovo „znak“ jako obecný termín zahrnující jak tento případ, tak i skutečné užívání jazyka. Poté můžeme tvrdit, že používání znaků leží mimo jazykovou dimenzi všude tam, kde je správná odpověď definována čistě úspěchem v nějakém úkolu, který sám je na jazyku nezávislý. Kde takový popis neplatí, spadá popsání chování do jazykové dimenze.

Krysy reagující na trojúhelníky nebo ptáci křičící při spatření dravce uvedenému kritériu odpovídají – jejich chování lze vysvětlit splněním jednoduchého úkolu. Kde to není možné, vstupujeme do jazykové dimenze. Jsou dva způsoby. Buď je samotný úkol definován odkazem na vnitřní správnost; například chceme dobře popsat nějakou situaci. Druhá možnost je, že se snažíme vysvětlit naše pocity nebo navázat vztah. Takový cíl samotný se na první pohled neopírá o vnitřní správnost. Ovšem správné používání znaků zásadně přispívá k jeho naplnění.

Tudíž když řeknu správné slovo a vyjádřím své pocity, a uznám, že jsem byl, řekněme, hnán závistí, splní slovo svoji roli, protože je to správné slovo. Jinak řečeno nemůžeme vysvětlit slovo „závist“ pouze odkazem na stav, který jeho použití vytvoří; spíše vysvětlíme jeho úspěch v dané situaci odkazem na jeho obsahovou správnost ve

vztahu k situaci. Pro pochopení rozdílu zvažme následující. Řekněme, že kdykoli se cítím ve stresu, napjatý a pod tlakem, zhluboka se nadechnu a potom prudce dech vyrazím, „hu!“ Jak se cítím okamžitě klidnější a povznesenější. Evidentně se zde jedná o „správný zvuk“, který potřebuji udělat, abych se dostal do větší rovnováhy. Správnost „hu!“ vysvětlíme ve vztahu k jednoduchému úkolu. Podobá se případu s krysou nebo ptákem, pouze zde nedochází k usměrnění chování více organismů, a tudíž se nám to nejeví jakožto „komunikace“. (Ale představme si hypotetickou situaci, že kdykoli vy jste pod tlakem a já udělám své „hu!“, vrátí se vám klid). Zkratka lze správnost tohoto zvuku vysvětlit čistě uklidněním, které přináší, a nemusíme jeho účinek vysvětlovat vnitřní správností.

Vidíme tedy rozdíl oproti „závisti“ jako pojmu, který správně artikuluje a vysvětluje mé pocity. Že dovede situaci objasnit, je nepochybně podstatné pro jeho správnost v dané situaci – a objasnit ji dokáže díky tomu, že je správným slovem. Fakt, že mi pomohlo vyřešit stav tísnivého vnitřního zmatku, jeho vnitřní správnost nevyčerpává. Faktický příčinný výsledek nemůže být kritériem správnosti, protože nedokážeme říci, že slovo přineslo objasnění situace, pokud nevíme, že je tím správným slovem. Naproti tomu „hu!“ je správné zkratka proto, že vede k žádoucímu účinku. Proto nás normálně nenapadne hledat v tomto citoslovci nějaký význam.

Podobně se podívejme na výraz „promiň“, kterým obnovujeme vzájemnou blízkost. Je to „ta pravá věc, kterou říci“, poněvadž znovuvytvoří vztah. Zároveň však jeho účinnost plyne z jeho významu. Vnitřní správnost bereme v úvahu, poněvadž význam slov zde nemůžeme vysvětlit pouze odkazem na to, co působí. Dejme tomu, že bych místo omluvy odpálil někde poblíž takový výbuch, že byste zapomněli na naše rozmíšky a vlastně by vám byla moje přítomnost milá.

Z chladnokrevné strategické perspektivy by se jednalo o „správný tah“. Ale výbuch sám o sobě nic „neznamená“.

Předchozí úvahy nás zvolna vedou k definici jazykové dimenze (ne)možností reduktivního pojetí správnosti. Prostý instrumentální výklad určitého znaku jej redukuje na jeho účinek při dosažení neязыkového cíle. V jazykové dimenzi se ocitáme tehdy, kdy tato redukce nefunguje, kdy správnost, o níž se jedná, nelze odbýt poukazem na neязыkovou funkci slova. Proto se mi jeví řeč o nové „dimenzi“

příhodná. Někdy je správnost záležitostí korektního popisu, a tehdy hovoříme o sémantické dimenzi v užším smyslu. Ovšem jazyková správnost má více faset, než lze zachytit pouze sémantikou.

Krok od nejazykového k jazykovému jednání je krokem do nového světa, ve kterém platí jiné ohledy, poněvadž správné použití znaků nelze redukovat na jejich úkolovou správnost. Celý svět aktéra se točí okolo nové osy, a jeho chování tedy nelze vysvětlit pouze sledováním cílů na staré rovině. Reaguje na novou sadu nároků. Proto používám obraz nové dimenze.³⁵

Condillac, jak jsme viděli, si této dimenze nepovšimnul. Dílčím důvodem snad bylo jeho východisko při studiu počátků jazyka. Počátečním bodem pro něj byly „přirozené znaky“, např. výkřiky bolesti nebo utrpení. Jejich použití v komunikaci může být pochopeno v rámci modelu úkolové správnosti. Jazyk podle této domněnky vzniká, když se později lidé naučili používat vazbu obsaženou v přirozeném znaku, tedy třeba vztah mezi příslušným zvoláním a zdrojem utrpení, kontrolovaným způsobem. Vzniká „ustavený znak“, prvek jazyka ve vlastním slova smyslu. Vize vzniku jazyka jako získání kontroly nad dosud neuvědomovaným procesem však byla pro Herdera nepřijatelná. Vynechává totiž zásadní skutečnost, že se zde prosazuje nová dimenze, že aktér jedná na nové rovině. Herder proto svým pojmem reflexe formuluje existenci nové dimenze, a to v téže pasáži, kde označuje Condillacovo vysvětlení za cirkulární.

Má rekonstrukce transponuje Herderovu „reflexi“ jako sémantickou (a ještě obecněji jazykovou) dimenzi; její význam spatřuje v tom, že ji učinil ústředním prvkem jakéhokoli chápání jazyka.

Herderův pojem nové dimenze byl mnohostranný, jak naznačila výše provedená diskuse o správnosti. Nezahrnoval pouze popis. Vycházel z náhledu, že vstup do ní transformuje veškeré aspekty života aktéra. Stane se sídlem nových citů a emocí. Bytosti obdařené jazykem jsou schopny nových pocitů, v nichž se odráží jejich obohacené vnímání světa: nejenom hněvu, ale také rozhořčení; nejenom touhy, ale též lásky a obdivu. Pro člověka je emocionální reakce neodděli-

³⁵ Ze stejných důvodů používám slovo „vnitřní“. Jsem si vědom jeho rizik, že vyvolává často prudkou reflexivní (ovšem nereflektovanou) reakci pragmatiků, non-realistů a dalších. Zde má sloužit pouze jako antonymum k „přístupný reduktivnímu vysvětlení“.

telná od symbolické charakteristiky situace, která ji vzbuzuje; může si všítat diferencí, které jsou před-jazykovým živočichům skryty. Významné místo mezi nimi mají morální a jiné hodnotové ohledy. Pro živočichy nevybavené jazykem je něco žádoucí, a o to usilují; jiné je odpudivé, a tomu se vyhýbají. Pouze skrze jazyk je však na něco možné pohlížet jako na *hodné* touhy či odporu. Bez chápání vnitřní správnosti nelze takto nic nahlížet. Musíme být schopni věci charakterizovat na jiné rovině než jako pouhé objekty touhy či averze. Na nové rovině vidíme, že s nimi *máme* nakládat tak či onak. Tudíž můžeme přiznat hněv bytosti bez jazyka, ovšem rozhořčení plyne z vědomí, že někdo udělal něco nesprávného. Podobně někoho obdivovat znamená více, než podlehnout dojmu z něj – vidíme u něj výjimečné ctnosti nebo zásluhy.

Pobývání v jazykové dimenzi dovoluje nejenom nový druh vědomí věci okolo nás, ale též jemnější cit pro vše, co má pro člověka význam, a tudíž rozšířenou škálu emočního prožívání. A v této sféře, na rozdíl od čistě vnějších objektů, proměněné nebo jasnější porozumění významům způsobí proměnu nebo projasnění emocí. Proto když pochopím, že mě ovládala závist, promění se i mé prožívání.

V jazykové dimenzi se rodí také možnost nových druhů mezilidských vztahů, vzájemného postavení aktérů, důvěry a vzdálenosti, hierarchie a rovnosti. Společenská lidoopi mohou mít tzv. „dominantního samce“, ale jenom bytosti používající jazyk rozlišují mezi vůdci, králi, prezidenty atp. Živočichové se páří a mají potomstvo, ale jenom jazyk dovede popsat příbuzenství. Současně je nesporné, že naše chápání vztahů nebo pocitů je hluboce propojeno s morálními i jinými hodnotami.

Touto rozpravou se dostáváme k ústřední tezi, kterou chci na základě Herderova díla formulovat a která zdůvodňuje označení teorie jako „konstitutivní“. Tvrdil jsem výše, že pro plnohodnotné používání jazyka je nutnou podmínkou schopnost pohybovat se v jazykové dimenzi. Bez jazykové dimenze neredukovatelné správnosti není jazyka. Tato klíčová herderovská teze ovšem platí i obráceně: bez jazyka není jazykové dimenze. Takový závěr se může jevit v kontextu provedené diskuse triviálně. Definujeme-li jazykovou dimenzi citlivostí k určitým otázkám týkajícím se náležitosti používání *znaků*, potom nutná existence jazyka vyplývá tautologicky.

Můj argument ovšem dalece překračuje tautologii. Tvrdím, že naše citlivost k otázkám správnosti se rodí z naší schopnosti správnost vyjádřit, a současně s ní. Tato citlivost nachází svůj výraz v určitých reakcích, mezi něž patří užití slov a artikulované řeči; stejně tak ovšem v gestech, v napodobování, utváření obrazů a symbolů a podobně. Uvedené expresivní činnosti, jak bychom je mohli zvat, neslouží pouze ke sdělení naší citlivosti druhým. Stejně tak a v prvotnějším smyslu ji poznáváme sami v sobě. Tato teze je v jádru Herderova „expresivismu“.

Otevírá se zde téma, které v současnosti rozvinul Merleau-Ponty. Kapitola týkající se jazyka v *La Phénoménologie de la Perception* se soustředí na tajemství nového výrazu a tvorbu nových významů. Viz například gesta. Nová gestikulace nebo způsob pohybu a jednání v našem prostředí může naznačovat nový způsob bytí, který zase dává věcem okolo nás jiný význam. Může existovat člověk, jehož celkový postoj, jak se dívá a jak reaguje na viděné, prozrazuje citlivost ke kráse skryté v mnoha detailech krajiny či květu nebo stavby. Že ho vidíme, nám může otevřít možnost získat stejnou citlivost. Nebo naproti tomu můžeme zažít člověka, který celým chováním vyzařuje přímou a seriózní zaujetí prací; také on nám může otevřít možnost nového postoje.

Vidíme zde, jak mohou gesta vyjádřit nové podoby bytí tím, že je ztělesňují a dávají nám nahlédnout nové významy věcí okolo nás. Nezbytnou podmínkou je existence určitého „slovníku“ gest a jejich významů, který sdílíme se svými učiteli a který tvoří pozadí, na němž lze nové významy spatřit.

Merleau-Ponty se snaží ukázat fundamentální kontinuitu mezi jazykovou inovací a touto rovinou gest. Nový výraz odkrývá novou podobu obývání světa spolu s novými významy, na něž lze odpovídat. Kupříkladu Mallarmého metafora „nebe je mrtvé“ [*le ciel est mort*]³⁶ otevírá nové přeznačení našeho světa, jemuž je přiměřená sklíčená odpověď. Slovy samotného Merleau-Pontyho: „Promluva je gesto, a jeho významem je svět“ [*la parole est un geste et sa signification un monde*]³⁷.

³⁶ Z básně *L'Azure*.

³⁷ Maurice Merleau-Ponty: *Phenomenology of Perception*, přel. Donald A. Landes, New York: Routledge 2012, s. 190. Maurice Merleau-Ponty: *La Phénoménologie de la Perception*, Paris: Gallimard 1945, s. 214. (Česky: Maurice Merleau-Ponty: *Fenomenologie vnímání*, 1. vyd., Praha: OIKOYMENH 2013, s. 234.)

A o několik stránek dále: „musíme začít tím, že myšlení opět umístíme mezi výrazové fenomény“ [*il faut commencer par replacer la pensée parmi les phénomènes d'expression*].³⁸

Takové inovace se odehrávají mezi usedlejšími významy, které nám dovolují uchopit a pochopit inovace. Jsou příkladem „*une parole parlante*“ oproti „*une parole parlée*“.³⁹

Že je jazyková dimenze utvářena expresivně, vyplynulo organicky z Herderova pojetí. Konkrétně z jeho pohledu na myšlení jakožto situované. O něm jsme hovořili v předchozím oddíle. Již ve zvířecích formách života se objevuje reflexe, plynoucí z potýkání se se světem. Jazyk se ovšem stává novým, „reflexivním“ postojem k věcem. Staví se do prostoru, kde dříve byly pouze nejazykové postoje k objektům žádosti nebo strachu, k překážkám atd. Zaujetí stanoviska spočívá v přijetí tělesného postoje, rovnou v akci. Nový postoj také nemůže být zcela oddělen od tělesného projevu. Ovšem liší se od činů, jejichž účel leží mimo jazykovou dimenzi. V případě jazyka můžeme hovořit o „expresivním“ činu, kterým se jednak realizuje reflexivní postoj a současně se prezentuje před druhými. Začínáme se vztahovat k věcem v jazykové dimenzi.

Řeč je výrazem myšlení. Není však pouhým oděvem pro myšlenky, které by mohly též existovat nezávisle. Je konstitutivním prvkem myšlení vtěleného v jazyce („*linguistic thought*“), totiž myšlení, které se svými objekty zabývá v jazykové dimenzi. Později můžeme abstrahovat myšlení částečně od veřejného výrazu i od přirozeného jazyka. Ovšem naše schopnost fungovat v jazykové dimenzi je spjata každodenním užíváním i původem s expresivní řečí, která není pouhým sdělováním, ale uskutečněním jazyka.

Uvedená teze má nepochybně své kritiky, a to nejenom z řad zastánců „intelektualismu“ starší, nesituované epistemologie, ale překvapivě také ze strany některých myslitelů, kteří explicitně stavěli na post herderovských tématech; jmenujme za všechny Jacquese Derridu.⁴⁰ Ovšem pro všechny, kdo usilovali o pojmové uchopení lidského

³⁸ M. Merleau-Ponty: *Fenomenologie*, s. 241.

³⁹ Lze přeložit jako „promlouvající řeč“ oproti „řeči, již se mluví“.

⁴⁰ Viz například Jacques Derrida: *De La Grammatologie*, Paris: Éditions de Minuit, 1967. Derridova téměř nutková snaha upřít řeči coby expresivní aktivitě jakékoli výsostné místo v lidské jazykové kompetenci nám vnucuje spíše otázku, jestli nemá více společného s karteziánskou tradicí, než